

1812

Napoleons fatale veldtocht naar Moskou

Adam Zamoyski

1812

Napoleons fatale veldtocht naar Moskou

Eerste druk, maart 2005
Twaalfde druk, november 2012

Oorspronkelijke titel 1812. *Napoleon's Fatal March to Moscow*
Uitgegeven door HarperCollinsPublishers, 2004
Copyright © 2004 Adam Zamoyski
Copyright Nederlandse vertaling © 2005 Han Meyer / Uitgeverij Balans, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden.

Omslagontwerp Nico Richter
Omslagillustratie *The First Sight of Moscow* door Laslett John Pott (1837-1898)
© The Bridgeman Art Library
Foto auteur Roderick Field
Koninklijke Wöhrmann, Zutphen

ISBN 978 94 600 3409 1
NUR 680
www.uitgeverijbalans.nl

INHOUD

Illustraties	7
Kaarten	11
Selectief glossarium van plaatsnamen	13
Woord vooraf	15
1 Caesar	25
2 Alexander	39
3 De ziel van Europa	59
4 Richting oorlog	73
5 La Grande Armée	91
6 Confrontatie	111
7 De Rubicon	133
8 Vilnius	151
9 Een hoffelijke oorlog	169
10 Het hart van Rusland	189
11 Totale oorlog	213
12 Koetoezov	227
13 De slag om Moskou	243
14 Een holle zege	269
15 Patstelling	285
16 Vertier in Moskou	303
17 De mars naar nergens	321
18 De terugtocht	337
19 De fata morgana van Smolensk	361
20 Het einde van het leger van Moskou	381
21 De Berezina	403
22 Het rijk van de dood	421
23 Het einde van de tocht	437
24 Zijne Majesteits gezondheid	453
25 De legende	473
Noten	485
Bronnen	525
Register	549

Illustraties

- Napoleon, door Girodet (© *Collection Viollet*)
Het Franse leger op mars, door Albrecht Adam (*AKG London*)
Alexander I, door Kügelgen (*Tropinin Museum, Moskou / AKG London*)
Barclay de Tolly (*AKG London*)
Russische artillerie, door Johann Adam Klein (*Anne S.K. Brown Military Collection, Brown Library*)
Bagration (*privé-verzameling*)
Bennigsen, door Dawe
Kozakken op mars, door Klein (*Anne S.K. Brown Military Collection, Brown University Library*)
Prins Eugène, door Appiani (*Château de la Malmaison / AKG London*)
Davout, door Isabey (porseleinen miniatuur van de 'Austerlitz Table' in het Château de la Malmaison) (*AKG London*)
Murat, door Lejeune (*Château de Versailles et de Trianon / RMN*)
Het Leger van Italië op mars, door Adam (*AKG London*)
Franse Infanterist, door Faber du Faur (*Anne S.K. Brown Military Collection, Brown University Library*)
Portugese infanterist, door Faber du Faur (*Anne S.K. Brown Military Collection, Brown University Liberty*)
Beierse cavalerist, door Faber du Faur (*Anne S.K. Brown Military Collection, Brown University Library*)
Franse foerageurs, door Adam (*AKG London*)
Frans bivak bij Pilony, door Adam (*AKG London*)
Württembergers met lijkgraversdienst, door Faber du Faur (*Anne S.K. Brown Military Collection, Brown University Library*)
Geïmproviseerde Franse schuilhut, door Faber du Faur (*British Library*)
Franse artilleristen ploeterend door de modder, door Faber du Faur (*British Library*)
Dode paarden, door Adam (*British Library*)
Het 4e Korps van prins Eugène steekt de Vop over, door Adam (*British Library*)
Gevechten in Smolensk, door Faber du Faur (*Anne S.K. Brown Military Collection, Brown University Library*)
Franse artillerie bij Borodino, door Adam (*British Library*)

- Russische krijgsgevangenen na Borodino, door Faber du Faur (*Anne S.K. Brown Military Collection, Brown University Library*)
- Koetoezov, door Hopwood (© *Collection Viollet*)
- Het slagveld van Borodino, door Adam (*AKG London*)
- Franse soldaten plunderen in brandend Moskou, door Adam (*British Library*)
- Plunderaars in de ruïnes van Moskou, door Faber du Faur (*Anne S.K. Brown Military Collection, Brown University Library*)
- Rostoptsjin, door Kiprenski (© *Harlingue-Viollet*)
- Franse soldaten buiten Moskou, door Faber du Faur (*British Library*)
- Franse schildwacht in de uitgebrande buitenwijken van Moskou, door Adam (*AKG London*)
- De weg tussen Mozjaisk en Krimskoje, door Faber du Faur (*Anne S.K. Brown Military Collection, Brown University Library*)
- Franse cavaleristen op kleine plaatselijke pony's (*Anne S.K. Brown Military Collection, Brown University Library*)
- Caulaincourt, door David (*Musée des Beaux-Arts, Besançon/Bridgeman Art Library*)
- Brug over de Kolotsja, door Faber du Faur (*Anne S.K. Brown Military Collection, Brown University Library*)
- Kozakken aan de maaltijd, door Norblin (*Czartoryski Museum, Krakau*)
- Tsjitsjerin in zijn tent (*Openbare Historische Staatsbibliotheek van Rusland, Moskou*)
- Le nouveau Donquichotte*, door Tsjitsjerin (*Openbare Historische Staatsbibliotheek van Rusland, Moskou*)
- Napoleon warmt zich langs de weg bij Pneva, door Faber du Faur (*Anne S.K. Brown Military Collection, Brown University Library*)
- Kozak van de ongeregelde troepen, door Alexander Orłowski (*Czartoryski Museum, Krakau*)
- Bevroren soldaten die lijken te slapen in hun geïmproviseerde schuilhutten, door Faber du Faur (*Anne S.K. Brown Military Collection, Brown University Library*)
- De aftocht uit Moskou (*Musée de l'Armée, Paris/Dagli Orti/The Art Archive*)
- Soldaten bij Krasny, door Faber du Faur (*Anne S.K. Brown Military Collection, Brown University Library*)
- Ney, door Isabey (porseleinen miniatuur van de 'Austerlitz Table' in het Château de la Malmaison) (*AKG London*)
- Artilleristen vernagelen hun kanonnen voor vertrek uit Smolensk, door Faber du Faur (*Anne S.K. Brown Military Collection, Brown University Library*)
- De Berezina in de nacht van 25 november, door Pils (*privé-verzameling*)

Illustraties

- Napoleon en Oudinot bij de Berezina, door Pils (uit *Journal de Marche du Grenadier Pils*, 1895) (*British Library*)
- De oversteek van de Berezina, door Pils (*privé-verzameling*)
- Generaal Eblé, door Pils (uit *Journal de Marche du Grenadier Pils*, 1895) (*British Library*)
- Bivak bij Stoedzjenka, door Faber du Faur (*Anne S.K. Brown Military Collection, Brown University Library*)
- Ingekwartierd, door Tsjitsjerin (*Openbare Historische Staatsbibliotheek van Rusland, Moskou*)
- Executie van een Russische officier, door Tsjitsjerin (*Openbare Historische Staatsbibliotheek van Rusland, Moskou*)
- Stervende man wordt door zijn kameraden uitgekleeft (*Musée de l'Armée, Paris/Dagli Orti/The Art Archive*)
- Soldaten die een paard slachten (*Musée de l'Armée, Paris/Dagli Orti/The Art Archive*)
- Franse achterblijvers, door Tsjitsjerin (*Openbare Historische Staatsbibliotheek van Rusland, Moskou*)
- Stervende man, door Faber du Faur (*British Library*)
- Restanten van de Grande Armée in Vilnius, door Damel (*Ossolineum, Breslau*)
- Charles de Flahault draagt zijn bediende David de heuvel van Ponary op, door Vernet (*Bowood House, Wiltshire. Welwillend ter beschikking gesteld door de Mercer Elphinstone de Flahault Collection Trust*)
- Tafereel in Vilnius, door Tsjitsjerin (*De Openbare Historische Staatsbibliotheek van Rusland, Moskou*)

KAARTEN

Europa in 1811	34-35
De uitbreiding van Rusland in het westen, 1772 – 1812	40-41
De Russische legers in het Westen	123
Franse en Russische disposities in juni 1812	141
De Franse opmars	163
De opmars naar Vitebsk	175
Het Roednia-offensief en de manoeuvre van Napoleon bij Smolensk	199
De slag om Smolensk	203
Loebino – Valoetina Gora	210
De Russische stellingen bij Borodino	233
Borodino. De aanvallen in de ochtend	246
Borodino. De slotaanval	255
Koetoezovs terugtocht uit Moskou	299
Malojaroslavets	332
De aftocht	341
De situatie vanuit Smolensk	367
Krasny, 15-16 november	373
Krasny, 16 november	375
Krasny, 17-19 november	379
De val slaat dicht, 21 november	385
Operatie Berezina	406
De oversteek van de Berezina	413
De strategische situatie begin december	439
Grafische weergave van de opmars en de aftocht van alle strijdkrachten die de Njemen overstaken	468-469

SELECTIEF GLOSSARIUM VAN PLAATSNAMEN

- Babinovitse: Babinowicze (Pools), nu Babinavičy (Wit-Rusland)
Berezina: Berezyna (Pools), nu Bjarezina (Wit-Rusland)
Besjenkovitsje: Bieszenkowicze (Pools), nu Bešankovičy (Wit-Rusland)
Bobr: Bóbr (Pools), nu Bobr (Wit-Rusland)
Borisov: Borysów (Pools), nu Barysau (Wit-Rusland)
Brest: Brześć (Pools), nu Brèst (Wit-Rusland)
Dnjepr: Dniepr (Pools), nu Dnjapro (Wit-Rusland)
Drissa: Dryssa (Pools), nu Verhnjadzvinsk (Wit-Rusland)
Dubrovna: Dubrowna (Pools), nu Dubrovno (Wit-Rusland)
Dunaburg: Dźwińsk (Pools), nu Daugavpils (Letland)
Gloebokoje: Głębokie (Pools), nu Glybokae (Wit-Rusland)
Grodno: Grodno (Pools), nu Hrodna (Wit-Rusland)
Kobryn: Kobryń (Pools), nu Kobryn (Wit-Rusland)
Kovno: Kowno (Pools), nu Kaunas (Litouwen)
Ladi: Lady (Pools), nu Liadi (Wit-Rusland)
Losjnitsa: łosznica (Pools), nu Lošnica (Wit-Rusland)
Miedniki: Miedniki (Pools), nu Medininkai (Litouwen)
Minsk: Mińsk (Pools), nu Minsk (Wit-Rusland)
Mogilev: Mohylów (Pools), nu Mahilëu (Wit-Rusland)
Molodetsjno: Mołodeczno (Pools), nu Maladzečna (Wit-Rusland)
Mstislav: Mścislaw (Pools), nu Mscislav (Wit-Rusland)
Njemen (rivier): Niemen (Pools), nu Nemunas (Litouwen)
Njesjvjezj: Nieśwież (Pools), nu Njasvi (Wit-Rusland)
Orsja: Orsza (Pools), nu Orša (Wit-Rusland)
Osmiana: Oszmiana (Pools), nu Ašmjany (Wit-Rusland)
Ostrovno: Ostrowno (Pools), nu Astovna (Wit-Rusland)
Plesjtsjenitse: Pleszczenice (Pools), nu Pleščaničy (Wit-Rusland)
Polotsk: Połock (Pools), nu Połack (Wit-Rusland)
Ponary: Ponary (Pools), nu Panarai (Litouwen)
Sjvjentsjany: Święciany (Pools), nu Švenčionys (Litouwen)
Smorgonie: Smorgonie (Pools), nu Smarhon' (Wit-Rusland)
Studzenka: Studzienka (Pools), nu Studenka (Wit-Rusland)
Tolotsjin: Tołoczyn (Pools), nu Talačyn (Wit-Rusland)
Troki: Troki (Pools), nu Trakai (Litouwen)

Vesselovo: Weselowo (Pools), nu Veselovo (Wit-Rusland)
Vilia: Wilja (Pools), nu Neris (Litouwen)
Vilnius: Wilno (Pools), nu Vilnius (Litouwen)
Vitebsk: Witebsk (Pools), nu Vicebsk (Wit-Rusland)
Volkovisk: Wołkowyski (Pools), nu Vaukavysk (Wit-Rusland)
Zakrent: Zakręt (Pools)
Zjembin: Ziembin (Pools), nu Zembin (Wit-Rusland)

WOORD VOORAF

Napoleons invasie van Rusland in 1812 was een van de meest dramatische episoden in de Europese geschiedenis, een gebeurtenis van heroïsche allure, diep gegrift in de collectieve verbeelding. Ik hoefde het onderwerp van dit boek maar te noemen of mensen veerden op, geprikkeld door herinneringen aan *Oorlog en vrede* van Tolstoj, door de schaal van de tragedie, door een anekdote die in hun geheugen was blijven hangen, of louter door het beeld van het in sneeuw en ijs vastgelopen napoleontische avontuur. Maar die flits van herkenning werd bijna steevast gevolgd door de bekentenis dat men volstrekt niet wist wat er precies was gebeurd en waarom. De redenen voor deze merkwaardige discrepantie zijn op zichzelf fascinerend.

Geen andere veldtocht in de geschiedenis is zoveel en zo openlijk gebruikt voor politieke doeleinden. Vanaf het allereerste begin waren schrijvers over dit onderwerp gedreven door een zucht naar interpretatie en rechtvaardiging die geen ruimte bood voor objectiviteit, terwijl het enorme aantal publicaties – alleen al in Rusland verschenen in de honderd jaar na 1812 meer dan vijfduizend boeken en tweemaal zoveel artikelen – de kwestie alleen maar vertroebeld heeft.¹

Dit was te verwachten, gezien wat er allemaal in het geding was. Grote reputaties stonden op het spel: die van Napoleon en van tsaar Alexander, die van veldmaarschalk Koetoezov, om alleen de meest voor de hand liggende te noemen. Ook was er de behoefte om zin te geven aan het geheel, want het was niet gemakkelijk deze oorlog, in schaal en gruwelijkheid zonder weerga in de Europese geschiedenis, in puur militaire termen te begrijpen. De strijd had vaak een verwarrend verloop. Na ieder treffen eisten beide partijen de overwinning op. En weliswaar hadden de Fransen de veldtocht verloren, er kon nauwelijks worden beweerd dat de Russen de overwinnaars waren. Tegelijkertijd hadden mensen aan beide zijden zich gedragen met een wreedheid waar geen van beide naties bij wilde stilstaan.

In Frankrijk werden vroege pogingen tot een evenwichtige beoordeling te komen bemoeilijkt door politieke factoren: het bewind dat kort na de gebeurtenissen het regime van Napoleon opvolgde, eiste dat alles wat met hem verband hield zo negatief mogelijk werd voorgesteld. Ook in de Russische beoordelingen speelde censuur een rol, om complexere redenen. De gebeurtenissen van 1812 en hun nasleep wierpen fundamentele vragen op over de

aard van de Russische staat en het Russische volk en, zoals historicus Orlando Figes het fraai formuleerde, ‘de negentiende-eeuwse queeste naar een Russische natie begon in de gelederen van 1812’.²

Deze queeste was naar zijn aard ondermijnd voor het tsaristische stelsel en leidde om te beginnen tot de opstand der Dekabristen in 1825. Ze werd langs verschillende wegen vervolgd door degenen die streefden naar een modern Rusland, opgenomen in de hoofdstroom van de westerse beschaving, en door de slavofielen die het Westen en alles waar dat voor stond afwezen en zochten naar een waarlijk ‘Russische’ weg. De gebeurtenissen van 1812 werden door beide kampen gebruikt om hun argumenten te staven en kregen al spoedig de status van een mythe, met alle vertekeningen van dien. Met de komst van het marxisme werd deze tweeslachtigheid nog ingewikkelder.

De eerste Franse historici die over 1812 schreven, stonden ofwel vijandig tegenover Napoleon of ze werden gedreven door de wens in het gevlj te komen bij het postnapoleontische bewind en legden alle schuld bij Bonaparte, de kwade genius. Maar de meeste Franse auteurs, en dat geldt zowel voor oud-deelnemers aan de veldtocht als voor latere historici, hebben op een zorgvuldiger manier een in brede zin gelijksoortig pad gevolgd. Ze geven vaak blijk van een zekere verlegenheid over het zo duidelijk imperialistische karakter van de onderneming en over de ellende die Frankrijk over het Russische volk had gebracht, om niet te spreken van wat de eigen troepen en die van bondgenoten was aangedaan, maar ze probeerden niettemin de reputatie van Napoleon en de eer van de Franse strijdkrachten te redden door een genereus beeld te schilderen van de stoutmoedigheid van de Russische soldaat en de onbarmhartigheid van het Russische klimaat. Ze klampten zich ook vast aan de troostende strohalm toegestoken door de romantische verbeeldingskracht van de jaren twintig en dertig van de negentiende eeuw, die het beeld van grauwe ellende omtoverde in dat van grootheid in tegenspoed.

In de laatste decennia van de negentiende eeuw maakten de afstand in tijd en de steeds hartelijker betrekkingen tussen de twee naties het Franse historici mogelijk het onderwerp objectiever te benaderen. De honderdjarige herdenking, vlak voor de Eerste Wereldoorlog en in een periode dat de twee naties bondgenoten waren, leidde tot samenwerking tussen de historische commissies van de Franse en Russische legerstaven en tot de publicatie van veel primair bronnenmateriaal. Maar Franse historici geven nog steeds blijk van een zekere tegenzin om de oorlog te behandelen en zijn nog altijd niet op de proppen gekomen met een bevredigende algemene studie.

Het eerste Russische verslag van de gebeurtenissen, geschreven door een kolonel van de generale staf, werd zo enthousiast uitgebracht dat het binnen een jaar tot helemaal in Boston werd gepubliceerd, in het Engels. Het was ongetwijfeld een staaltje officiële propaganda, bedoeld om de weg te plaveien voor een toekomstige rol van Rusland op het Europese toneel, maar het weer-

spiegelde wel degelijk de visie van grote delen van de Russische samenleving. Alexander wordt erin afgeschilderd als de katalysator die een dappere patriotische adel en een loyale boerenstand wist te mobiliseren die popelden om Geloof, Tsaar en Vaderland te verdedigen.

Dmitri Petrovitsj Boetoerlin, die het eerste gedetailleerde verslag schreef van de oorlog waaraan hij zelf ook had deelgenomen, voegde enige nieuwe elementen toe. Een daarvan was het idee van Rusland als onschuldig slachtoffer van agressie. Een ander het beeld van Koetoezov als de typische Russische held, eenvoudig maar wijs. A.I. Michajlovski-Danilevski, wiens geschiedenis in vier delen in 1839 verscheen, schilderde Alexander als een morele gids die de geestelijke en de fysieke krachten van het Russische volk wakker riep bij de verdediging van het vaderland. Hij was de eerste die de term '*Otetsjestvennaia Voina*', 'Vaderlandse Oorlog', gebruikte. Aan veel van deze geschriften lag de gedachte ten grondslag dat het de Almachtige was die met behulp van de tsaar en het Russische volk de boze had verslagen. In dat perspectief werden beweringen van Franse kant, dat zij verslagen waren door de Russische winter en niet door de Russen zelf, als niet ter zake afgedaan.

Tegen de achtergrond van deze fundamenteel religieuze interpretatie begon Tolstoj in de zomer van 1863 aan zijn roman *Oorlog en Vrede*, waarin hij zijn eigen, heel persoonlijke visie op de gebeurtenissen zou bijdragen.

Tolstoj was oorspronkelijk enthousiast geweest over het liberale hervormingsprogramma van tsaar Alexander II toen die in 1855 op de troon kwam. Hij had zelfs geprobeerd die maatregelen voor te zijn door de lijfeigenen op zijn landgoed een voorstel te doen waarbij ze bevrijd zouden worden van hun verplichtingen en het land zouden krijgen dat ze bewerkten. Maar de lijfeigenen waren achterdochtig en sloegen zijn aanbod af. In plaats van dat Tolstoj zich hierdoor tegen de boeren keerde, droeg dit ertoe bij dat hij zijn bekomst kreeg van het liberalisme in het algemeen. Hij bekeerde zich tot de slavofiele visie dat de liberalen Rusland zouden vernietigen door buitenlandse ideeën en instellingen op te leggen die vreemd waren aan het Russische karakter. Hij reageerde ook tegen de golf van zelfvernedering onder intellectuelen die van de recente nederlaag in de Krimoorlog een symbool voor de achterlijkheid van Rusland maakten. In de manier waarop Tolstoj de gebeurtenissen van 1812 schildert, worden die een metafoor voor het binnendringen van buitenlandse invloeden in Rusland: Napoleon is de kwartiermaker van een 'vreemde' orde, die de sympathie heeft van een deel van Alexanders 'besmette' entourage, maar afgewezen wordt door de Russische natie. Toch is het geen verheerlijking van het gewone Russische volk – de held van zijn roman is een gezagsgetrouwe boerenstand geleid door de lagere adel die, anders dan de verfranste aristocraten, trouw is gebleven aan de Russische waarden. Maar het werk van Tolstoj is niet louter fantasie en hij heeft zijn huiswerk gedaan.

De eerste zin van *Oorlog en Vrede* getuigt van verontwaardiging over het Franse optreden in Genua en Lucca in 1799, terwijl op de volgende bladzijde een van de hoofdfiguren verklaart dat Rusland ‘de verlosser van Europa’ zal zijn. Met deze opening neemt Tolstoj ondubbelzinnig afstand van het idee dat de Franse invasie van 1812 een daad van gratuite agressie zou zijn: voor hem was het duidelijk de climax van een lange strijd tussen Frankrijk en Rusland om de hegemonie in Europa. Het duurde nog even voor een Russische historicus deze stelling zou verdedigen.

De tweede helft van de negentiende eeuw was getuige van de publicatie van een groot aantal dagboeken, herinneringen en brieven van deelnemers aan de gebeurtenissen; van stafdocumenten met aantallen manschappen en opstellingen, en van officiële documenten, dienstorders en brieven. Ook zag een aantal zeer nuttige studies het licht over specifieke aspecten van de veldtocht, over afzonderlijke gevechten en over maatschappelijke reacties op de gebeurtenissen.

De volgende generatie Russische historici die zich enigszins diepgaand bezighield met het onderwerp was beïnvloed door het werk van Marx en Engels en koos een meer pragmatische benadering. Het is waar dat Alexander Nikolajevitsj Popov, schrijvend in 1912, Koetoezov en de ‘Russische samenleving’ idealiseerde, maar zijn nuchterder tijdgenoot Vladimir Ivanovitsj Charkiëvitsj gaf toe dat Koetoezov zijn gebreken had en verwierp het beeld van Rusland als onschuldig slachtoffer. Konstantin Adamovitsj Voenski volgde een soortgelijke zienswijze en legde een verband tussen de Russische militaire misslagen in 1812 en de gebreken van de staatsinrichting en de sociale structuur van het land. Een aantal andere historici bracht objectieve studies uit over specifieke aspecten, met materiaal dat wees op een minder heldhaftige reactie van de Russische maatschappij dan tot dat moment was beschreven, en dat bevestigde dat logistiek en klimaat de afloop voor een groot deel hadden bepaald.

De wellicht krachtigste vertegenwoordiger van deze generatie historici, en degene die het heftigst ageerde tegen de oude dogma’s, was Michail Nikolajevitsj Pokrovski. Volgens hem was de tsaristische staat eropuit de Russische hegemonie tot buiten de grenzen uit te breiden om de overleving van een wezenlijk feodaal systeem thuis te waarborgen. Hij ging zelfs zo ver te zeggen dat de invasie van Rusland een ‘daad van noodzakelijke zelfverdediging’ was van de kant van Napoleon. Hij was uiterst kritisch over Koetoezov en andere Russische generaals. Hij benadrukte de rol van het weer in de nederlaag van de Fransen en bagatelliseerde de rol van de ‘Russische samenleving’, trok de mythe van de patriottische boeren in twijfel. Degenen die zich verzetten tegen de indringer deden dat, volgens hem, om hun kippen en ganzen te verdedigen, niet hun vaderland.³

Deze visie werd in grote trekken onderschreven door Lenin en overheerste in de eerste twee decennia van het sovjetregime. In deze periode werd de oorlog niet aangeduid als de ‘Vaderlandse Oorlog’, omdat het uitsluitend ging om een botsing van de economische belangen van Russische imperialisten met die van de Franse bourgeoisie. Het Russische leger had een knoeiboel gemaakt van de verdediging van het land, juist omdat het geleid werd door de adel, en de angst van de regering om de boeren wapens in handen te geven had de ontwikkeling van een guerrillaoorlog tegen de Fransen verhinderd.

Op aandringen van Stalin sprak het Centraal Comité zich op 16 mei 1934 uit voor een nieuwe benadering van de geschiedwetenschap, met het doel de massa’s erbij te betrekken. Het was niet onmiddellijk duidelijk hoe dat het beeld van de gebeurtenissen van 1812 zou beïnvloeden. In 1936 schreef de historicus Evgenii Viktorovitsj Tarle dat het Russische volk geen rol had gespeeld in de oorlog; aanwijzingen voor guerrilla-activiteiten van boeren deed hij af als opportunistische moord op Franse achterblijvers. Het jaar daarop publiceerde hij een relaas over de oorlog waarin hij nagenoeg het omgekeerde betoogde en die beschreef als de triomf van het vaderlandslievende Russische volk. Na enige haarkloverij gebed in de termen van de marxistische dialectiek werd opnieuw gesproken van de ‘Vaderlandse Oorlog’, maar alleen tussen aanhalingstekens. Tarle gaf ook toe dat het weer wellicht iets te maken had met het Franse debacle, maar later werd hij beschuldigd van het verspreiden van de ideeën van wat een schrijver ‘de trotskistisch-boecharinistische contra-revolutionaire vijanden van het volk’ noemde en van ‘leugenachtige bedenksels van buitenlandse auteurs’. Zelfs het verslag van de grote militaire theoreticus Karl von Clausewitz, die aan Russische kant aan de veldtocht had deelgenomen, werd afgedaan als ‘leugens’. Dat kon ook moeilijk anders omdat het Russische volk immers moreel onoverwinnelijk was en iedere slag in 1812 alleen maar beschreven kon worden als een Russische overwinning.

Tarle koos een traditionele spirituele visie op de gebeurtenissen en stelde de Franse overwinning bij Borodino voor als een ‘morele overwinning’ van de Russen, en de oorlog zelf als de smeltkroes voor het beste in de Russische geschiedenis van volgende decennia. Hij bouwde ook het beeld op van Koetoezov als een soort metafysische emanatie van het Russische volk, zijn ware leider in elke zin van het woord.⁴ Maar het was zijn collega P.A. Zjilin die de logische stap maakte een verband te leggen tussen Koetoezov en Stalin als redders van het vaderland.

Hitlers inval in Rusland in 1941 en de titanenstrijd die volgde gaf nog meer inhoud aan die verwantschap en de gebeurtenissen van 1812 vormden een prachtige bron van propagandamateriaal. De ‘Vaderlandse Oorlog van 1812’, zoals die voortaan heette, kon worden gezien als een generale repetitie van wat de ‘Grote Vaderlandse Oorlog’ werd. Het boek van Tarle werd vertaald en in het Westen op grote schaal gepubliceerd, als ondersteuning van de

stelling dat een vredelievend Rusland zonder enige aanleiding was aangevallen – waarbij het pijnlijke feit dat Rusland, net als in 1812, tot het uitbreken van de vijandelijkheden een medeplichtige bondgenoot van de tegenpartij was geweest, handig werd toegedekt – maar dat het volk en de grote leiders die aan haar schoot waren ontsproten onoverwinnelijk waren.

Gedurende een korte periode die volgde op Stalins dood in 1953 kwam er een element van objectiviteit in de Russische geschiedschrijving en zag een aantal betrouwbare studies het licht over de economische, politieke en diplomatieke achtergronden, de militaire voorbereidingen en andere aspecten. Maar met de komst van Brezjnev kwam daar weer een eind aan. Historici als L.G. Beskrovni tamboereerden weer op de oude patriottische gemeenplaatsen en herhaalden schaamteloos klinkklare onwaarheden. Franse sterktecijfers werden regelmatig opgeblazen, die van Russische troepen teruggeschroefd. De figuur van Koetoezov kreeg een geheel eigen leven. Van vorst die hield van luxe en verfijning veranderde hij in een soort boerenleider die op een geheimzinnige manier ‘in conflict’ was met de tsaar en het systeem. Elke blunder die hij maakte, werd voorgesteld als een sluwe streek – waarvan het effect overigens in het vage bleef – elk verzuim om op te treden als een briljante strategische zet.

Dit soort interpretaties werd pas laat in de jaren tachtig van de vorige eeuw aangevochten, toen een nieuwe generatie historici als A.A. Abalichin, V.G. Sirotkin, S.V. Sjvedov, Oleg Sokolov en N.A. Troitski het onderwerp benaderden met een frisheid en eerlijkheid die tot dan toe ongekend was. Maar het zal waarschijnlijk wel even duren voor hieruit een bevredigende synthese voortkomt.

Het handjevol westerse historici die over het onderwerp hebben geschreven, heeft maar bescheiden gebruik gemaakt van de beschikbare primaire Russische bronnen en verlieten zich liever op het werk van Russische collega's. Het kan dan ook geen verbazing wekken dat ze de feiten en cijfers die ze daar vonden hebben overgenomen. Verrassend is eerder dat de meesten ook sommige interpretaties overgenomen hebben en daarmee, zij het onbewust, een scheut van het emotionele en politieke aroma.

Praktisch al het beschikbare documentaire materiaal over de politieke en militaire gebeurtenissen die in dit boek ter sprake komen, is al sinds vele tientallen jaren gepubliceerd en beschikbaar. Het zou interessant en mogelijk de moeite waard zijn verder onderzoek te doen naar bijvoorbeeld de vraag wat de uitwerking van deze gebeurtenissen is geweest op de structuren van de Russische staat, de economie en de houding tegenover het gezag. Het zou ook nuttig kunnen blijken terug te gaan naar de oorspronkelijke handschriften van sommige gedrukte bronnen, vooral als het gaat om vertalingen van het Frans in het Russisch. Maar het is zeer onwaarschijnlijk dat er nog nieuwe

documenten van enig belang te voorschijn zullen komen of dat verder detail-onderzoek op enig deelgebied nieuw bewijsmateriaal zal opleveren over de oorzaken van de oorlog, de manier waarop hij gevoerd is, de betrokken aantallen, de omvang van de verliezen of enig ander aspect van primair belang.

Het terrein is zodoende grondig gereedgemaakt en nu nationalistische hartstochten en politieke geboden weggeëbd zijn, zou het schrijven over de gebeurtenissen van 1812 een minder afschrikwekkende taak moeten zijn. Maar het blijft een formidabele opgave. Want dit was niet zomaar een oorlog. Het was de climax van een langdurige strijd tussen Napoleon en Alexander, tussen Frankrijk en Rusland en tussen de ideologische erfenis van de Europese Verlichting en de Franse Revolutie enerzijds, en een reactionaire combinatie van christendom, monarchie en traditionalisme anderzijds. Heel Europa was erbij betrokken en de repercussies waren dan ook even wijdverspreid als langdurig. De schaal was ongeëvenaard en dat wierp een aantal problemen op die tot dan toe onbekend waren in de krijgsgeschiedenis. Het was ook de eerste moderne oorlog in die zin dat het hele Russische volk door de eigen regering werd gedwongen actief mee te doen en dat de stemming van het volk een element in de militaire strategie werd. Het is onmogelijk een van deze elementen van de andere te scheiden, want het conflict kan alleen begrepen worden wanneer men zich enigszins bewust is van de diepte en de breedte van de kwesties die een rol spelen.

Om een onderwerp als dit recht te doen zouden vele jaren nodig zijn, en een boek dat minsten tweemaal zo dik was als dit werk, dat in geen enkel opzicht pretendeert het laatste woord te spreken. Het is geen volledig verslag van de oorlogsoperaties die tientallen slagen omvatten en een reusachtig gebied bestreken. Het wil ook niet meer dan een schets geven van de diplomatieke verhoudingen tussen Frankrijk en Rusland. Mijn belangrijkste doel bij het schrijven van dit boek was het vertellen van een bijzonder verhaal, waar iedereen van heeft gehoord maar zeer weinigen het fijne van weten. Ik heb geprobeerd het in een breder verband te plaatsen en de diepere betekenis ervan aan te stippen. Vooral heb ik geprobeerd over te brengen wat deze gebeurtenissen betekenden voor de betrokkenen, op ieder niveau – want dit is een menselijk verhaal *par excellence*, een verhaal van hybris en hemelse wraak, van triomf en rampspoed, van roem en misère, van vreugde en lijden.

Ik heb daarom veel geput uit eerstehands verslagen van betrokkenen waarvan een opmerkelijk aantal voorhanden is. De verscheidenheid ervan is groot, zowel wat de nauwgezetheid als wat de literaire kwaliteit betreft: soms zijn het oorspronkelijke brieven of dagboeken; andere keren gaat het om herinneringen op basis van dagboeken, om memoires gebaseerd op herinneringen, soms binnen een jaar of twee opgeschreven, soms ook tientallen jaren later; om verslagen gebaseerd op eigen ervaringen en documentatie; om gewone geschiedverhalen geschreven door deelnemers, van wie sommigen een

sleutelpositie innamen, terwijl anderen alleen getuige waren. Ik heb met al die factoren rekening gehouden bij het gebruik van dit materiaal en heb me bijvoorbeeld bewust niet gebaseerd op de alomtegenwoordige Ségur die geen centrale rol speelde, maar schreef alsof dat wel het geval was geweest en die zijn schrijven dienstbaar maakte aan hoge literaire pretenties; ook zijn belangrijkste criticus, Gourgaud, ben ik uit de weg gegaan, omdat die, anders dan hij suggereert, niet in zo'n goede positie zat om te beoordelen wat er gaande was en die zijn verhaal ondergeschikt maakte aan een kritiekloze verering van Napoleon.

Bij mijn keuze van illustraties heb ik me laten leiden door hetzelfde streven de menselijke ervaring weer te geven en daarbij ben ik geholpen door een ander uniek aspect van deze oorlog. Dit was de enige veldtocht vóór de tijd van de fotografie die met grafische middelen is vastgelegd door een aantal deelnemers, onder wie gerenommeerde kunstenaars. Pas een halve eeuw later, in de Amerikaanse Burgeroorlog, zou de realiteit van de oorlog op zo'n levendige manier worden weergegeven. In dit verband heb ik besloten geen gebruik te maken van het scala van pompeuze en grotendeels betekenisloze gevechtsscènes dat een boek als dit meestal siert, maar mijn best te doen iets te verschaffen dat dichterbij ligt bij een fotoreportage over het leven tijdens de veldtocht. Afgezien van een klein aantal portretten van de hoofdrolspelers is elke afbeelding op één na getekend of geschilderd door een deelnemer, ofwel ter plaatse of uit het geheugen, en die ene uitzondering is geschilderd op strikte aanwijzingen van de belangrijkste figuur op de afgebeelde scène.

Als naar mijn oordeel een citaat of een vermeld feit dat nodig heeft, heb ik verwezen naar andere getuigenissen uit de eerste hand die het staven. Maar om het aantal noten per pagina klein te houden heb ik vaak verschillende citaten of een serie verwante feiten in eenzelfde paragraaf bijeengevoegd onder dezelfde verwijzing. De vertalingen zijn allemaal van mij, behalve in gevallen waarin het boek voor mij alleen beschikbaar was in andermans vertaling, en in het geval van vertalingen uit het Duits, waarbij ik door anderen ben geholpen.

Er zijn verschillende systemen voor de transcriptie van Russische woorden en namen en geen van alle is, naar mijn mening, helemaal bevredigend. Dat komt voornamelijk omdat gestreefd wordt naar consistentie waar die niet mogelijk is en omdat elk nieuw systeem noodzakelijkerwijze woorden gebaseerd op voorgaande methoden uitsluit, terwijl die al gemeengoed zijn geworden. Ik heb daarom mijn instinct gevolgd en wat ik denk dat het gezond verstand dicteert. Ik besef dat dit wellicht ergernis kan wekken bij specialisten.

Ik heb Russische namen getranscribeerd zoals ze uitgesproken worden en Jermolov verkozen boven Ermolov, of zoals ze al tientallen jaren bekend zijn

in het Westen, dus Tolstoj in plaats van Tol'stoi, Galitzine in plaats van Golitsuin. Om dezelfde redenen heb ik het bij Russische namen gehouden op de uitgang -sky [in de Nederlandse vertaling -ski] in plaats van -skii. Maar in de bibliografie heb ik de algemeen aanvaarde nieuwe spelling gevolgd, omdat de namen zo voorkomen in de (meeste) bibliotheekcatalogi. In het geval van niet-Russen die dienden in het Russische leger hanteer ik de oorspronkelijke spelling, omdat ik niet zie waarom ik Wittgenstein zou veranderen in Vitgensjtain, Czaplic in Chaplits of Clausewitz in Klausevits, behalve in de gevallen Baggovoet (Zweeds: Baggehuffwudt) en Miloradovitsj (Servisch: Miloradovič), om puur pragmatische redenen.

Het moeilijkste is wellicht de kwestie van de plaatsnamen. De gevechtsacties speelden zich af op gebieden die kortgeleden van het ene staatsgezag naar het andere waren overgegaan, en soms weer terug en die nu in splinternieuwe landen liggen. Ik heb Duitse namen gehanteerd voor wat toen Oost-Pruisen was. Ik heb Russische namen gebruikt voor Rusland ten oosten van Smolensk (behalve in de gevallen Sint-Petersburg en Moskou). Ik heb Poolse vormen en spellingen gebruikt voor plaatsen in het groothertogdom Warschau en Poolse namen getranscribeerd op het grondgebied dat Pools was geweest in de periode voor 1812. Ik heb dit gedaan omdat de Fransen in hun verslagen deze vormen gebruikten – zij het in een merkwaardige spelling. De Russische vormen van deze namen verschillen nauwelijks van de Poolse, terwijl de huidige Litouwse of Wit-Russische verwarrend zouden zijn (ik heb een korte verklarende woordenlijst van deze namen in hun huidige vorm toegevoegd, om identificatie mogelijk te maken). Ik heb een uitzondering gemaakt voor de hoofdstad van Litouwen: de Fransen spelden die consistent Wilna, de Russen noemden het Vilna en het Poolse Wilno leek niet passend, vooral niet als het getranscribeerd zou worden als Vilno – en dus heb ik gekozen voor Vilna. Om soortgelijke redenen heb ik voor het Russische Gloebokoie gekozen, in plaats van het Poolse Głębokie, dat in transcriptie Gwembokie zou opleveren.

Alle data worden vermeld volgens de gregoriaanse kalender.*

Ik wil graag de hoogleraren Isabel de Madariaga, Janet Hartley, Lindsey Hughes, Dominic Lieven en Alexander Martin bedanken voor hun hulp en advies. Mijn dank gaat ook uit naar Mirja Kraemer en Andrea Ostermeier die een aantal Duitse teksten voor me heeft gelezen en naar Galina Babkova voor de snelheid en de doeltreffendheid waarmee ze alles wat ik nodig had uit bibliotheken in Rusland heeft opgespoord, gekopieerd en naar mij gestuurd. Ik

* Noot van de vertaler: in de vertaling zijn de Russische eigennamen gegeven in de zogenoemde populaire Nederlandse transcriptie, die afwijkt van de Engelse. Bij aardrijkskundige namen buiten Rusland is in het algemeen gekozen voor de vorm die nu in een atlas terug te vinden is. Zo is Vilna hier Vilnius geworden, de Weichsel Wisla.

dank dr. Dobrosława Platt, Laurence Kelly, Artemis Beevor en Jean de Fouquières voor hun hulp bij het zoeken naar illustraties. Shervie Price was, alweer, een lankmoedige lezer van mijn typoscript en als criticus van onschatbare waarde; Robert Lacey was een uitzonderlijk nauwgezette en smaakvolle redacteur. Trevor Mason verdient een medaille voor het geduld dat hij met me heeft gehad bij het ontwerp van de kaarten en het diagram.

Graag wil ik ook ambassadeur Stefan Meller bedanken voor zijn hulp bij mijn reis naar het oorlogsterrein en Mikołaj Radziwiłł omdat hij zo'n goede chauffeur was op de Russische, Litouwse en Wit-Russische wegen, en zulk goed gezelschap in Vilnius, Orša en Smolensk, op het slagveld van Borodino en aan de oevers van de Berezina.

Voor alles wil ik mijn vrouw Emma bedanken, voor alles.

I

CAESAR

Toen op de ochtend van 20 maart 1811 het eerst schot dreunde uit de kanonnen die opgesteld waren voor de Invalides, daalde er een opmerkelijke stilte over Parijs. Wagens en rijtuigen kwamen tot stilstand, voetgangers bleven staan, mensen verschenen aan de ramen, schooljongens keken op uit hun boeken. Iedereen begon te tellen toen de schoten elkaar met vaste tussenpozen opvolgden. In de stallen van de École Militaire waren cavaleristen van de Garde hun paard aan het verzorgen. 'Plotseling bracht het geluid van een kanonschot van de Invalides iedere arm tot stilstand, onderbrak iedere beweging; borstels en roskammen hingen in de lucht,' volgens een jonge *Chasseur*. 'Te midden van deze menigte mannen en paarden, had je een muis kunnen horen bewegen.'¹

Toen zich de vorige avond het nieuws verspreidde dat de keizerin weën had, hadden veel werklui voor de volgende dag vrijaf gekregen van hun *patron* en die hingen vol verwachting rond in de straten bij het paleis van de Tuilerieën. Op de Parijse beurs was de handel die ochtend gestaakt en de enige financiële transacties die plaatsvonden, waren weddenschappen over het geslacht van het kind. Maar de opwindning was even groot onder degenen die geen geld hadden ingezet.

'Men kan zich moeilijk voorstellen hoe gespannen de eerste schoten geteld werden,' herinnerde een getuige zich; iedereen wist dat eenentwintig schoten de geboorte van een prinses zouden aankondigen, en honderd die van een jongen. 'Een diepe stilte heerste tot het eenentwintigste schot, maar toen het tweeëntwintigste klonk, volgde een explosie van gejuich en heilwensen, in alle delen van Parijs tegelijk.'² Mensen waren door het dolle heen, volstrekt vreemden omhelsden elkaar en riepen '*Vive l'Empereur!*' Anderen dansten in de straten onder het gedreun en gebulder van de resterende zeventachtig schoten.

'Nooit had Parijs, ook niet op de grootste feestdagen, een beeld van zo algemene vreugde gegeven,' schreef een andere getuige, 'overall werd feest gevierd.'³ Er ging een ballon omhoog met in de gondel de gevierde aëronaute madame Blanchard met duizenden gedrukte aankondigingen van het heugelijke nieuws die ze over het platteland uitstrooide. Koeriers galoppeerden in alle windrichtingen met het nieuws. Die avond was er vuurwerk en de hoofdstad was geïllumineerd, zelfs voor het raam van het nederigste zolderkamer-

tje stond een kaars. Theaters brachten speciale voorstellingen, prentdrukkers begonnen in grote oplagen zoetelijke plaatjes te produceren van de keizerlijke boreling rustend op hemelse wolken en boven hem zwevende kronen en lauriertakken, dichters zetten zich aan het schrijven van gelegenhedsoden. ‘Maar wat niemand ooit adequaat zal kunnen overbrengen,’ schreef de jonge Comte de Ségur, ‘is de woeste roes van die golf van publiek vreugdebetoon toen het tweeëntwintigste schot Frankrijk aankondigde dat er een directe erfgenaam van Napoleon en het Keizerrijk was geboren!’⁴

De twintigjarige keizerin Marie-Louise had rond zeven uur de vorige avond de eerste weeën gevoeld. Dokter Antoine Dubois, *Premier Accoucheur* van het keizerrijk, was aanwezig. Hij kreeg spoedig gezelschap van dokter Corvisart, de Eerste Geneesheer, van dr. Bourdier, de lijfarts van de keizerin, en van Napoleons chirurg, dokter Yvan. Met de keizer, zijn moeder en zusters en de verschillende hofdames van de keizerin kwam het totale aantal aanwezigen in haar slaapkamer en het belendende vertrek op tweeëntwintig.

Verderop in het paleis waren de salons gevuld met zo’n tweehonderd functionarissen en hoogwaardigheidsbekleders die waren ontboden toen de eerste tekenen aangaven dat de bevalling had ingezet en die nu ongemakkelijk in groot gala rondhingen. Van tijd tot tijd kwam een van de hofdames van dienst naar buiten en gaf een voortgangsrapportage. In de loop van de avond werden tafeltjes binnengebracht en kregen ze een licht souper van kip met rijst, weggespoeld met chambertin. Maar de stemming was ingehouden: het verliep allemaal duidelijk niet gladjes in de slaapkamer van de keizerin. Rond vijf uur in de ochtend kwam de grootmaarschalk van het rijk naar buiten en meldde dat de weeën waren opgehouden en dat de keizerin in slaap was gevallen. Hij zei dat ze naar huis konden gaan, maar zich beschikbaar moesten houden. Sommigen gingen weg, maar veel uitgeputte hovelingen strekten zich uit op banken of rolden tapijten op bij wijze van matras en legden zich in al hun opschik neer om wat slaap te bemachtigen.

Napoleon was de hele tijd bij Marie-Louise gebleven, had tegen haar gepraat, had haar getroost met al de bezorgdheid van een zenuwachtige aanstaande vader. Toen ze in slaap viel, zei Dubois dat hij wel wat kon gaan rusten. Napoleon kon goed zonder slaap. Om uit te rusten nam hij het liefst een heel warm bad, naar zijn overtuiging de beste behandeling voor de meeste kwalen, of het verkoudheid was of constipatie, iets waar hij regelmatig aan leed. Dat deed hij ook nu.

Hij had nog niet lang kunnen genieten van het warme water toen Dubois de geheime trap tussen zijn vertrekken en de slaapkamer van de keizerin op kwam rennen. De weeën waren weer begonnen en de dokter was bezorgd omdat de baby niet goed lag. Napoleon vroeg of er gevaar was. Dubois knikte en zei hoe vreselijk hij het vond dat de keizerin zo’n complicatie moest over-

komen. ‘Vergeet dat ze keizerin is en behandel haar zoals je de vrouw van een winkelier in de rue Saint Denis zou behandelen,’ onderbrak Napoleon hem en voegde daaraan toe: ‘En wat er ook gebeurt, red de moeder!’ Hij kwam zijn bad uit, kleepte zich haastig aan, ging naar beneden en voegde zich bij de artsen aan het bed van zijn vrouw.

De keizerin gilde toen ze zag dat Dubois de verlostang te voorschijn haalde, maar Napoleon kalmeerde haar, hield haar hand vast en streekte haar, terwijl de Comtesse de Montesquiou en dokter Corvisart haar in bedwang hielden. De baby kwam met de voeten naar buiten en Dubois had er een hele klus aan het hoofdje te bevrijden. Na veel getrek en rustpauzes hielp hij het kind rond zes uur ’s ochtends ter wereld. De baby leek levenloos en Dubois legde hem opzij terwijl hij en de anderen zich bekommerden om de moeder die in gevaar leek. Maar Corvisart pakte het kind op en begon het stevig te wrijven. Na ongeveer zeven minuten kwam het tot leven en de arts gaf het aan de Comtesse de Montesquiou, met de mededeling dat het een jongen was. Napoleon zag dat Marie-Louise nu buiten gevaar was, nam de baby in zijn armen en stormde het belendende vertrek in waar de hoogste functionarissen van het rijk, die het ergste vreesden, zich verzameld hadden en riep: ‘Ziehier de koning van Rome! Tweehonderd saluutschoten!’

Maar toen zijn schoonzus, koningin Hortense, hem een ogenblik later kwam feliciteren, antwoordde hij: ‘Ik kan geen blijdschap voelen – ze heeft zo moeten lijden, de arme vrouw!’⁵ Hij meende het. Ze waren net een jaar getrouwd en het diplomatieke verstandshuwelijk was al snel veranderd in een bijna weeïge liefdesrelatie. Marie-Louise, een van de dertien kinderen van de Oostenrijkse keizer Frans II, was haar vaders lievelingetje geweest, zijn ‘*adorable poupée*’. Ze was opgevoed in haat tegen Napoleon die werd aangeduid als ‘de Corsicaan’, ‘de usurpator’, ‘Atilla’ of ‘de Antichrist’. Maar toen de diplomatie dat eiste, boog ze voor de wil van haar vader. En toen ze eenmaal de geneugten van het huwelijksbed had gesmaakt, kende haar enthousiasme voor de keizer geen grenzen meer. Napoleon die het een opwindend idee vond ‘een dochter der Caesaren’, zoals hij haar noemde, in zijn bed te krijgen – en dan nog een die half zo oud was als hijzelf – was al gauw smoorverliefd en hun huwelijk werd een kleinburgerlijke idylle.

Terwijl de hoofdstad die avond feestvierde, werd het kind gedoopt volgens de eeuwenoude rituelen van het Franse vorstenhuis. De volgende dag hield Napoleon, gezeten op de keizerlijke troon, een grootse receptie om de officiële felicitaties in ontvangst te nemen. Het hele hof vergezelde hem vervolgens naar de zuigeling die in een schitterende wieg van verguld zilver lag, aangeboden door de stad Parijs. Het ontwerp was van Pierre Prud’hon en toonde het zinnebeeld van de Roem die een zegekroon vasthield en een jonge adelaar die opsteeg naar een stralende ster die Napoleon symboliseerde. De kanseliers van het Legioen van Eer en het IJzeren Kruis legde de versierselen

van beide orden op het kussen naast het slapende kind. De schilder François Gérard zette zich aan een portret.

De volgende dagen stroomden allerlei huldeblijken binnen, steden in het hele land sloten zich aan bij de vieringen in Parijs toen het nieuws hen bereikte en stuurden elk een afvaardiging om de gelukwensen over te brengen. Het proces herhaalde zich toen het nieuws was doorgedrongen tot de verder afgelegen delen van het keizerrijk en tot andere landen. Zulke uitingen waren te verwachten in deze omstandigheden. Maar de feesten en felicitaties waren meer dan triviaal vertoon van gezagsgetrouwheid: voor de meeste Fransen kondigde de geboorte van een zoon een periode aan van vrede en stabiliteit en nog veel meer.

Frankrijk was negentien jaar lang, praktisch zonder onderbreking in oorlog geweest. In 1792 was het land aangevallen door een coalitie van Pruisen en Oostenrijk. In de loop van de jaren voegden Groot-Britannië, Spanje, Rusland en kleinere machten zich daarbij, allemaal vastbesloten het revolutionaire Frankrijk te verslaan en de dynastie van de Bourbons te herstellen. Het was geen strijd om grondgebied. Het was een ideologische strijd over de toekomstige orde in Europa. Het revolutionaire Frankrijk had, wreedheden terzijde, alle idealen van de Verlichting in het openbare leven vormgegeven en het loutere feit van zijn bestaan werd door de monarchale machten als een bedreiging gezien. Frankrijk had hiervan uitvoerig gebruik gemaakt om zich te verdedigen, door de revolutie te exporteren en in provincies die tot zijn vijanden behoorden het gezag te ondermijnen. Het ontwikkelde zich geleidelijk van slachtoffer tot agressor, maar vocht niettemin om te overleven. Het revolutionaire Frankrijk kon geen blijvende vrede bewerkstelligen omdat praktisch alle andere mogendheden in Europa weigerden zich neer te leggen bij het overleven van het republikeinse regime en zich genoodzaakt voelden dat te vernietigen.

De machtsgreep van generaal Napoleon Bonaparte in Parijs in 1799 had die vicieuze cirkel van angst en agressie moeten doorbreken. Hij toomde de demagogen in, sloot de doos van Pandora die de revolutie had geopend en bracht de boel aan kant. Als kind van de Verlichting en tegelijk despoot mobiliseerde hij de krachten van Frankrijk en zette ze in voor de opbouw van een goed geordende, welvarende en machtige staat, de '*état policé*', de geciviliseerde staat waarvan de *philosophes* hadden gedroomd. Hij trad in de voetstappen van heersers als Frederik de Grote van Pruisen, Catherina de Grote van Rusland en Joseph II van Oostenrijk, die sociale en economische hervormingen hadden ingevoerd terwijl ze tegelijk de structuur van de staat verstevigden en die daar algemene bewondering voor hadden geogst. Maar voor hun opvolgers was Bonaparte slechts een groteske parvenu, een kwaadaardig uitwas van de boze revolutie.

Na een serie klinkende overwinningen was Bonaparte in 1801 in staat vrede op te leggen aan alle mogendheden op het Europese vasteland. De veiligheid van Frankrijk was gewaarborgd door expansie van de grenzen en de schepping van een serie in theorie autonome republieken in Italië, Zwitserland en Holland, die in feite Franse provincies waren. In maart 1802 sloot Bonaparte zelfs de Vrede van Amiens met Groot-Brittannië. Maar het was onwaarschijnlijk dat die een lang leven beschoren zou zijn.

Voor Groot-Brittannië was de Franse hegemonie in Europa onverteerbaar. Voor Frankrijk was de Britse overmacht op zee een voortdurende bedreiging. Franse plannen ten aanzien van Malta, Egypte en India waren voor Groot-Brittannië een weliswaar wazig maar dreigend spookbeeld, terwijl het Britse vermogen om via bondgenoten een oorlog bij volmacht te voeren op het vasteland van Europa, voor Frankrijk een voortdurende bron van zorg was. In mei 1803 vlamden de vijandelijkheden tussen de twee landen weer op.

Het jaar daarop blies Bonaparte zelf het verzet tegen zijn bewind in heel Europa nieuw leven in. In maart 1804 liet hij de jonge hertog d'Enghien, lid van het huis Bourbon, arresteren in de staat Baden, net over de grenzen met Frankrijk, en naar Parijs brengen. Hij was ervan overtuigd dat de hertog betrokken was bij een samenzwering om hem af te zetten en de monarchie te herstellen en liet hem na een summier proces executeren. Deze schending van alle erkende rechtsbeginselen wekte afschuw in Europa. Het bevestigde de mening van degenen die Bonaparte zagen als de vleesgeworden duivel en versterkte de idee van een strijd op leven en dood tussen de heilige orde zoals die gestalte had gekregen in het *ancien régime*, en anderzijds het revolutionaire Frankrijk, incarnatie van de krachten van het kwaad.

In werkelijkheid was Frankrijk geen exporteur van revolutie meer. Het was ondertussen niet veel meer geworden dan een voertuig voor de ambities van Bonaparte, die zich een paar maanden later uitriep tot keizer der Fransen, onder de naam Napoleon I. Wat die ambities precies inhielden is al twee eeuwen lang onderwerp van verwarring en onenigheid onder historici, want Napoleon was nooit consistent in wat dan ook. Zijn uitspraken kunnen op zijn best gezien worden als illustraties van passerende gedachten en gevoelens, en in zijn handelen was hij vaak grillig en tegenstrijdig. Hij was intelligent en pragmatisch, maar tegelijk liet hij zich gaan in de meest onwaarschijnlijke fantasieën; hij was de opportunist bij uitstek, maar tegelijk kon hij verstrikt raken in zijn eigen dogma's; hij was een groot cynicus, en tegelijk joeg hij romantische dromen na. Van een grootse idee of een overkoepelend plan was geen sprake.

Napoleon werd in hoge mate gedreven door simpele zucht naar macht en heerschappij over anderen. Dit ging gepaard met een vaak kinderlijk reactiepatroon als hij op enigerlei wijze werd gedwarsboomd. Hij had geen rechtvaardigheidsgevoel en geen respect voor de wensen van anderen; hij vatte elke

bedenking tegen zijn handelen op als niet te rechtvaardigen rebellie en reageerde met buitenproportionele heftigheid. In plaats van een kleine tegenslag te negeren of een obstakel te omzeilen gaf hij getier en geweld de vrije loop, waardoor hij vaak betrokken raakte bij onnodig kostbare, frontale botsingen.

Hij werd ook gedreven door een merkwaardig gevoel van lotsbestemming, een zelfverzonnen begrip waar jongelieden die gevormd waren door de romantische literatuur (zijn lievelingslectuur waren de gedichten van Ossian en *Het lijden van de jonge Werther*) vaker mee besmet raakten, waar hij zelf in ging geloven. ‘Wie is er zo blind dat hij niet ziet,’ had hij in 1798 geroepen tijdens zijn veldtocht in Egypte, ‘dat het lot al mijn acties stuurt?’⁶ Napoleon was een groot bewonderaar van de toneelstukken van Corneille en er is reden aan te nemen dat hij zichzelf zag als de hoofdpersoon in een grote tragedie in dat genre.

Dit gevoel dat hij een lotsbeschikking volgde, bracht hem er herhaaldelijk toe tegen beter weten in vage dromen na te jagen. Zijn triomfen in Italië, gevolgd door zijn spectaculaire overwinningen bij Austerlitz en Jena, sterkten hem alleen maar in deze illusie, die oversloeg op zijn troepen. ‘De roes van onze vreugdevolle en trotse vervoering was op zijn hoogtepunt,’ schreef een jonge officier na Napoleons overwinning op Pruisen. ‘Een van onze legerkorpsen riep zich uit tot “het Tiende Legioen van de Nieuwe Caesar”!, een ander eiste dat Napoleon voortaan betiteld zou worden als “De Keizer van het Westen!”’⁷

Maar Napoleon was ook de heerser van Frankrijk. Als zodanig werd hij onvermijdelijk gedreven door dezelfde politieke, culturele en psychologische krachten die het beleid hadden gedicteerd van Franse heersers uit het verleden als François I en Lodewijk XIV, vorsten die streefden naar blijvende veiligheid door middel van Franse hegemonie in Europa.

Frankrijk had altijd geprobeerd in centraal Europa een evenwicht tot stand te brengen dat een mobilisatie van vijandige Duitse krachten zou verhinderen en in 1648 had ze dat bereikt door het Verdrag van Münster, waarbij Frankrijk en Oostenrijk, samen met een aantal andere mogendheden, een hele serie *checks and balances* hadden ingesteld. Dit systeem was in de tweede helft van de achttiende eeuw in het ongereede geraakt door de opkomst van Pruisen als macht en de entree van Rusland als speler op het Europese toneel, met als ernstigste gevolgen grondige machtsverschuivingen in Duitsland, de verdeling en verdwijning van Polen en de wedloop naar zeggenschap over de Balkan. Tegen die achtergrond sprak het vanzelf dat Napoleon zou proberen de Franse belangen weer veilig te stellen en daarbij liet hij zich evenzeer leiden door zijn eigen, persoonlijke ambities als door de traditionele visie van een ‘Frans’ Europa. Het was een visie die de geschiedenis aan haar kant leek te hebben.